

HOYBUN CEMİYETİ ve DOĞU ANADOLU'DAKİ FAALİYETLERİ

Mehmet KÖÇER*

ÖZET

Ermeniler dış güçlerin de desteğiyle Büyük Ermenistan'ı kurmak için tek başlarına Türkiye Cumhuriyeti ile başa çıkamayacaklarını anladıklarından Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı Kürt aşiretleriyle hareket etme kararı almışlardır. İşte Hoybun Cemiyeti bu düşüncenin ürünüdür. Bölgede kısmen destek gören bu faaliyetler Türk Ordusunun isyancılara karşı harekatı ile boşa çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hoybun Cemiyeti, Ermeni, Türkiye Cumhuriyeti, İsyân

HOYBUN SOCIETY and THE ACTIVITIES IN EASTERN ANATOLIA

ABSTRACT

As Armenians realized that they could not struggle with Turkish Republic to establish Great Armenia with the help of foreign forces, they decided to move with some Kurdish rebellions in Earth and Southeast Anatolia. Hoybun Society is the result of this idea. There activities which were supported in the region were defeated by the Turkish army.

Key Words: Hoybun Society, Armenian, Turkish Republic, Rebel

Orta Doğu, Sanayi inkılâbından sonra batılı devletlerin büyük ilgi gösterdiği bir alan olmuş, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere bütün büyük devletler, bölgeye yönelik amaçlarına ulaşmak için her türlü gizli ve açık yöntemleri kullanmaya başlamışlardı. XIX.-XX. yüzyıllarda artan bu faaliyetler sırasında Osmanlı Devleti'nin kontrolünde bulunan Orta Doğu, emperyalist devletlerin ajanlarının kol gezdiği bir alan olmuş, bölgeye hakim olmak isteyen her devlet, yöredeki etnik unsurlardan yararlanma yoluna gitmiştir. Ancak bu yarış sadece Ortadoğu ile sınırlı kalmamış, aynı dönemde Doğu Anadolu'da da büyük devletlerin, özellikle de İngiltere'nin gizli faaliyetleri hız kazanmıştır. Öyle ki Osmanlı kayıtlarına yansdığı şekilde XX. yüzyılın başında bölgede

* Okutman, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ

İngiliz casusları kol gezmekte ve İstanbul Hükümeti bunları sınırdışı edebilmenin çarelerini aramaktaydı¹.

Batılı devletlerin bu faaliyetleri neticesinde, Doğu Anadolu'daki bazı topluluklar içerisinde kıpırdanma eğilimleri görülmeye başlamıştır. Bu grupların başında Ermeniler gelmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sona erdiğinde harekete geçen İstanbul patriği Nerses Varjabedian, Rusların Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları geri vermemesini hatta mümkün olursa ilhak etmesini, eğer bu iki amaca ulaşamaları Osmanlı Devleti'nin Ermeniler lehinde ıslahat yapmasını isteyecek duruma gelmişti. Nitekim son istek Ruslar tarafından gerçekleştirilmiş ve Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine Ermeniler için ıslahat yapılması şartı konulmuştur. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik ıslahat yapacağını kabul etmesi ile birlikte, Ermeni Sorunu, uluslar arası bir platforma taşınmıştır².

Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetleri yapılan reformlara rağmen yavaşlamamış, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın desteği ile bu faaliyetler daha da hız kazanmıştır³. Bu devirde kurulan örgütler vasıtası ile bu çalışmalar daha sistemli bir şekilde idare edilmiştir. Bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla ortaya çıkan bu örgütler arasında en önemlileri 1887'de İsviçre'de kurulan Hınçak ve 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun örgütleridir⁴. Bunlar arasında yer alan Taşnaksutyun komitesi, yukarıda bahsedilen amaç doğrultusunda Kürtlerle işbirliği arayışına giren ilk kuruluş olarak dikkat çeker. Öyle ki, örgüt kurulduktan kısa süre sonra komitenin yayın organı olan ve Cenevre'de çıkan Truşak gazetesinde, Arap alfabesiyle Kürtçe bildiriler yayımlanarak Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte eylem çağrıları yapılmış ve bu

¹ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları", *Yedinci Askeri Tarih Semineri (İstanbul 25-27 Ekim 1999) Bildirileri*, C. II. Ankara 2000, s. 244-246. Esasen İngiltere'nin Ortadoğu siyaseti XIX. yüzyıl sonlarında değişmeye başlamış, bunun bir sonucu olarak İngilizler, Osmanlı yanlısı politikaları terk etmişti. [Bkz., Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu*, (Çev. İdil Eser), İstanbul 2001, s. 269.] Bu politika değişikliğinden sonra, İngiltere, Türkiye ve Ortadoğu'daki emellerini bölücülük yoluyla gerçekleştirmeye çalışmış, bu toprakları Osmanlı Devleti'nden ayırmak için stratejiler geliştirmiştir. [Bkz., Hüseyin İldeniz, "Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek ve Bağlantıları" *Beşinci Askeri Tarih Semineri (İstanbul 23-25 Ekim 1995) Bildirileri*, c. I, Ankara 1996, s. 645.] Bu amaçla bölgeye gönderilen Binbaşı Noel, Doğu Anadolu'da Kürtçülük hareketinin başlamasında önemli bir rol oynamıştı. Bu faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz., M. Kemal Öke, *İngiliz Ajanı Binbaşı E. W. C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)*, İstanbul 1989

² Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991, s. 79

³ Geniş bilgi için bkz., Salim Cöğce, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, s. 279-292

⁴ Erdal Açıkse, "Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, Ankara 2003, s. 9; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I, İstanbul 1991, s. 106

yazılar, komite propagandacıları tarafından Doğu Anadolu'da dağıtılmıştır. Aynı dönemde komite tarafından gönderilen ajanlar bölge ahalisi arasında taraftar kazanmak için çalışmalara başlamıştır. Komitelerin amacı aşiret reislerini elde etmek, kendileriyle anlaşıp çıkarılacak isyanlarda yardımlarını veya hiç olmazsa tarafsız kalmalarını temin etmektir. XIX. yüzyılın sonlarında hız kazanan bu çalışmalarda, Dersim, Muş, Van ve Diyarbakır'da pek çok Kürt aşiret reisi ile bağlantı kurularak aşiret reisleri işbirliğine ikna edilmeye çalışılmış ancak başarılı olunamamıştır. Bununla birlikte Ermenilerin Kürtler üzerindeki faaliyetleri son bulmamış ve bu ısrarın bir sonucu olarak çeyrek asır sonra bazı konularda ortak hareket edilmeye başlanmıştır. Bu işbirliğinin ilk adımı 30 Mayıs 1919 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansı'nda atılmış, Bağımsız Ermenistan ve Kürdistan tezlerini savunmak üzere, Ermeni Bogos Paşa ile Kürt Şerif Paşa birleşerek gizli faaliyet gösteren "Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Aşiret reislerinden Haydar Bey, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı günlerde Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'ne üye olarak, bunun bir şubesi İmranlı'ya açmış, diğer aşiret reislerini de bu derneğe üye yaparak, "Jepin" adında bir de gazete çıkarmaya başlamıştır⁵.

Ermeniler ve Kürtler arasında bağımsızlık amacıyla başlayan işbirliği, ilerleyen dönemde büyük devletlerin de kışkırtması ile daha da gelişmiştir. Büyük devletlerin bundan amacı, Büyük Ermenistan'ın kurulması için Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerini kullanmaktır⁶. Diğer taraftan, bu devletler içerisinde öne çıkan İngiltere, Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerini Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı denge unsuru olarak kullanmaya başlamış, özellikle uluslararası alana taşınmış meseleler görüşülür iken bölgede karışıklık çıkararak Ankara Hükümeti'ni zor duruma sokmaya çalışmıştır. Musul meselesi Lozan Konferansı'nda görüşülürken patlak veren Şeyh Said isyanı bunun en açık örneğidir⁷.

⁵ 1896 Dersim'e gelerek ilerleyen yıllarda bölgedeki Kürtler üzerinde kontrol kuran Erzincanlı Keri adlı çete reisi, Doğu Anadolu'ya gönderilen ajanların en önemlilerindedir. Van ve Muş yöresinde ise Vartan Vartabet adındaki ruhani reis ile Hrayr ve özellikle Keork Çavuş adındaki çeteciler önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Komite gönderdiği araçlar vasıtası ile Diyarbakır'da İbrahim Paşa ve Pencanaran, Alıkan aşiretleri reisleri ve Ermenistan yaylasında büyük itibarı olan Siveraka Kürt aşiretleriyle anlaşmak istemiş ve bunlardan bazılarına hediyeler vermişti. Komitenin Van'daki mensuplarından Aram ve İshan Vramyan da Hasenanlı, Cibranlı, Hayderanlı aşiretleriyle anlaşmaya çalışmışlardır. Bkz., Stefanos Yerasimos, Feroz Ahmed v.d., *Emperyalizm Kısacında Türkler Ermeniler Kürtler*, İzmir 2001, s. 26-27

⁶ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz., Salim Cönce, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol", *I. Milletler Arası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu (Elazığ, 27-28-29 Mart 2000) Bildiriler*, Elazığ 2000, s. 511-525

⁷ Şeyh Said isyanı ve bu isyanın çıkmasında İngiltere'nin rolü hakkında bkz., Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı*, Ankara 1992, s. 179-211. Şeyh Said isyanı İngiltere dışında pek çok iç ve dış mihrak tarafından desteklenmişti. Öyle ki, Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza 1925 yılında 20 sürü koyunla Halep'e gitmiş ve bir heybe altınla içeri girmişti. Ali Rıza Suriye dönüşü Ankara ve İstanbul'a uğramış, bir çok muhalifle görüşmüş, doğuda isyan çıkarsa,

Kürt reisleri, Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza ve Paris'te bulunan Şerif Paşa ile de bağlantı kurmak suretiyle Avrupa'da Kürtler lehinde faaliyetlerde bulunarak bir kongre toplanması çabasında olmuşlardı. Ayrıca bunlardan İskender Bey Ermenilerle yakın diyalog halindeydi. Bu çabaların sonucunda Paris'te bulunan Şerif Paşa ile Paris Barış Konferansı'nda Ermeni delegesi olan Nobar arasında görüşmeler olmuş, öncelikle Ermenilerin uzun zamandır devam eden Kürt aleyhtarı propagandalarına son vermesi kararı alınmıştır. Bunun devamı olarak Ermeniler, ellerinde bulunan yayınlar aracılığıyla Kürt davasını savunmaya başlamıştır⁸.

İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki faaliyetleri sadece bununla sınırlı kalmamış, İngiltere, Rusların başlattığı çalışmalarını geliştirerek Ermeni ve ayrılıkçı Kürtleri kendi kontrolünde işbirliğine zorlamaya başlamış, bağımsızlık isteyen bu iki unsuru Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı ortak hareket etmeye sevk etmiştir⁹. Bu hareketin Kürtçüler için ayrı bir önemi vardı. Zira, cumhuriyetin kuruluşuna kadar bağımsız Kürdistan isteyen gruplar içlerinde birlik sağlamayı başaramamıştı¹⁰. İngilizlerin önyak olduğu bu çalışmanın bir parçası olarak, İngilizlerin Revandiz kaymakamı Seyit Taha aracılığıyla Şeyh Sait isyanından sonra Türkiye'den kaçmak durumunda kalan bazı asiler, Irak Komiser Vekili ve haber alma servisi üyesi Edmonds'la irtibata geçmişlerdi. 1927 Şubat'ında Seyit Taha'nın evinde yapılan toplantıda, Türkiye'de çıkarılacak bir isyanda İngilizlerin para ve mühimmat yardımı yapacağı, Nasturilerin de ayaklanmaya destek vereceği vaat edilmişti¹¹. Bununla birlikte, İngilizler, Kürtlerin tek başlarına, onlardan istenileni karşılamayacaklarını anlayınca, onları Ermeni Komitesi Taşnak'la birleştirmeye karar vermişlerdir. Plana göre Ermeniler örgütlenecek ve propaganda yapacak, Kürtler ise silahlı eylemlerle onlara destek olacaktı. Ermeni davasını Kürtlerle birlikte kazanmak Taşnakların işine gelmekteydi. Zira, düzensiz şekilde çalışan Kürtler ne kadar çok kırılır ve zayıf düşerse Ermeniler için o kadar iyi olacaktı. Kurulacak cemiyetin isminin Kürtçe olması ise hem Kürtlere hoş görünmek hem de asıl amacı gizlemek bakımından

Cemiyet-i Akvam'a haber vermelerini istemişti. Ancak gönderilecek haberlerin Hoybun Cemiyeti aracılığıyla gönderilmesini belirtmişti. Bkz., M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara 1983, s. 170

⁸ Hıdır Göktaş, *Kürtler İsyân-Tenkil*, İstanbul 1991, s. 92

⁹ Rahmi Doğanay, "Cumhuriyet Dönemi İsyânlarının Mahiyeti", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Elazığ 17-19 Ekim 2001) Bildiriler*, Elazığ 2002, s. 260

¹⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında Kürtler Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kalmışlardı. Savaşın hemen ardından bir grup Kürt, Anadolu'daki direniş hareketini desteklerken, diğer bir grup bağımsız bir devlet ya da en azından özerk bir devlet kurma amacıyla idi. Üçüncü bir grup ise, daha çok kontrol ettikleri topraklarda kendi krallıklarını kurmak isteyen güçlü Kürt aşiretlerinden oluşmaktaydı. Bu parçalanmışlığın bir sonucu olarak, Kürt milliyetçileri bir türlü birleşmeyi başaramamıştı. Bkz., Kemal Kirişçi-Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu*, İstanbul 1997, s. 83

¹¹ Yusuf Sarıay, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XIV, S. 40 (Mart 1998), s. 213

önemliydi. Ancak Ermenilerin de memnun edilmesi gerekiyordu¹². Bu amaçla, Kürtçede “benlik” anlamına gelen “Hoybon” ve Ermenicede “Ermeni Yurdu” manasına gelen “Haypun” kelimesi birleştirilerek Hoybon Kürt-Ermeni Cemiyeti kurulmuştur¹³.

Hoybon Cemiyeti'nin Irak'taki Londra Oteli'nde yapılan ilk toplantısına, Ermeniler adına Levan, Emirazyan ve Arış, Kürtler adına da Şeyh Rıza'nın oğlu Ali Rıza, Dr. Mehmet Şükrü (Sekban), Mehmed Emin, İhsan Nuri, kaçak Osmanlı zabiti Hurşit, Abdulkerim ve Fehmi katılmıştır. Toplantı sonucunda, dağınık Kürt ve Ermeni örgütlerinin biraraya toplanması, Kürtlerle Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması, Türkiye'nin elindeki Ermeni ve Kürt topraklarının kurtarılması kararları alınmıştır. Ayrıca İran'la iyi ilişkiler kurulması, komşu devletlerle sürtüşmeye girilmeden sonuna kadar Türkiye ile mücadele edilmesi benimsenmiştir¹⁴. Cemiyetin 5 Ekim 1927'de Lübnan'ın Bihamdun kasabasında yapılan ilk kongresinde ise, başkanlığa Vahan Papazyan getirilmiştir¹⁵. Vanlı Mahmud Selim ve Celaded ile Karman Bedirhan kardeşlerin de katıldığı bu kongrede, Celaded Bedirhan ise genel sekreterliğe getirilmiştir¹⁶. Örgütün malî sıkıntıya düşmemesi için Rus ve İngiliz yardımlarının yanı sıra ek kaynak bulunması gündeme gelmiş, bu amaçla Ermeniler adına toplantıda bulunan Paris Taşnak Cemiyeti üyelerinden Çelmeyen ile Süreyya Ali Bedirhan'ın, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Mısır ve Amerika'ya yollanarak örgüte malî kaynak bulması kararlaştırılmıştır. Toplantıda alınan bu kararların yanı sıra, cemiyetin başına Papazyan'ın getirilmesine karşı çıkan, içerisinde Ali Rıza ve Şeyh Said'in kardeşi Mehdi'nin de bulunduğu bir grup, Kürtlerin Ermeni amaçlarına hizmet ettirilmeye

¹² Ayhan Yalçın, *Türk-Ermeni Meselesinin İçyüzü*, İstanbul 1975, s. 208. Hoybon cemiyetinin kuruluşunda büyük rol oynayan Edmons'un bölgedeki gözlemleri hakkında bkz., C. J. Edmons, *Kurds Turks and Arabs*, London 1957, s. 15-384

¹³ Azmi Süslü, “Rum-Ermeni-Hoybon İşbirliği ve Anadolu'daki Toplu Mezarlar”, *Belleten*, c. LVII, S. 218, Nisan 1993, s. 243

¹⁴ Dersim İsyanına bizzat iştirak eden, isyanın çıkmasına önyak olan, isyan bastırıldıktan sonra Türkiye'yi terk eden ve Irak'a yerleşen Mehmet Nuri Dersimi, 1950 yılında Suriye'de Türkçe olarak yayınladığı *Dersim Tarihi* adlı kitabında Hoybon Cemiyeti'nin hedeflerini yukarıdakilere benzer cümlelerle aktarmaktadır: “Hoybon, Kürdistan'ın Türkler elinde bulunan parçasını Türk idaresinden kurtarmayı hedef almış, fakat bazı zaruretler karşısında kalmıştı. Bu zaruretlerin telafisi ve hasetsen Türk idareleri tarafından oluşturulmuş olan Ermeni-Kürt münafaretinin izalesi için, Ermeni Taşnak Cemiyeti ile işbirliği yapmayı zaruri görmüştü.” Bkz., Zekeriya Yıldız, *Kürt Gerçeği, Olaylar Oyunlar Çözümler*, İstanbul 1992, s. 218

¹⁵ Bir araştırmacı, Hoybon'un bu ilk toplantısında Papazyan'm başkanlığa seçilmediğini, O'nun Taşnak cemiyeti adına Hoybon ile imzalanan antlaşmada kendi örgütünü temsil ettiğini vurgulamaktadır. Bu konudaki farklı görüşler için bkz., Rohat Alakom, “Hoybon Cemiyeti Üzerine Notlar”, *Toplumsal Tarih*, S. 59 (Kasım 1998), s. 59

¹⁶ Abdülhadi Toplu, *Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar-Ayaklanmalar*, Ankara 1996, s. 371. Kürtçülerin Hoybon Cemiyeti'ne dahil edilmesi ile birlikte, Şeyh Said isyanında başarısız olan bu unsurlar yeniden teşkilatlandığı gibi örgüte de canlılık kazandırmışlardır. Bkz., H. İldeniz, *a.g.m.*, s. 645

çalışıldığını söyleyerek örgütün yapısının değiştirilmesini talep etmiş, ancak bu istekleri yerine getirilmediği gibi cemiyetten de ihraç edilmiştir¹⁷.

Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı rapordan anlaşıldığı üzere, Türkiye Cumhuriyeti, Hoybun Cemiyeti'nin kurucu kadrosunun Ermeni ve Kürtlerden oluştuğunu bilmekle birlikte, cemiyetin içerdeki destekçilerini de tespit etmişti. Bu işbirlikçiler, genel itibarıyla Cumhuriyet karşıtları olup bunların içerisinde eski Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Paşa gibi Osmanlı yandaşları, Hamdi Bey gibi masonlar, Rauf, Celaleddin Arif ve İsmail Hakkı Bey'in de dahil olduğu eski ittihatçılar vardı¹⁸.

Hoybun cemiyetinin kurulmasından sonra ilk faaliyetler, bölgedeki ayrılık yanlısı Kürt aşiretlerinin bu çalışmalarını körükleyici kültürel yayınlar olmuştur. Bu faaliyetlere Taşnak Örgütü de lojistik destek vermiştir ki iki taraf arasında imzalanan antlaşmada Ermeniler bu konuda garanti vermişti¹⁹. Hoybun'un bu çalışmaları içerisinde en göze batanı, Kürtçenin yazı dili olarak gelişmesi için çıkardığı dergilerdir²⁰. Diğer taraftan, 1925 yılı sonrasında İskender Bey, Doktor Mehmet Şükrü Sekban, İhsan Nuri, Cihat, Mülazım, Vanlı Rasim, Hertuşlu Mülazım Hurşit ve bazı Kürt ileri gelenleri bir araya gelerek fikrî hazırlıklarda bulunurken, İskender Bey, Belçika'da bulunan "Baskı Altındaki Milletler Konferansı"na "Ligue Kurd" adıyla yazılar göndererek Kürtlere bağımsızlık verilmesi çabasını sürdürmüştü. Bu faaliyetlere Hoybun cemiyetinin de katılması neticesinde, Doğu Anadolu'daki Kürtçülük faaliyetleri hız kazanmış, Türkiye Cumhuriyeti karşıtı çalışmalar artmıştır. Diğer taraftan, cemiyetin desteği ile Şeyh Sait İsyanı sonrasında Ağrı dağına sığınan Celali, Hasanan, Cibran, Haydaran aşiretleri, Celali Berho'nun liderliğinde bir isyan merkezi kurmuş ve hazırlıklara girişmişlerdir²¹. Hükümet bu hazırlıkları haber

¹⁷ Hoybun Cemiyeti'nin başkanlığına bir Ermeni'nin seçilmiş olması. Ali Rıza ve ekibi tarafından kabul edilmemiş, bu gruptan Abdülkerim; "Başkan bir Kürt olmalı ve tercihen Ali Rıza seçilmelidir." şeklinde ısrarcı olmuştur. Papazyan da bu hoşnutsuzluğu önlemek için; "Cemiyette başkanlık yoktur. Benimki sadece temsili bir unvandır." dediye de itiraz edenleri ikna edememiştir. Orada bulunan Şey Said'in kardeşi Şeyh Mehdi ayağa kalkarak haritayı masanın üstüne fırlatarak, sert bir ifadeyle: "Buraya kadar oynanan oyunun mahiyeti artık anlaşılmıştır. Bu şekilde bakın. iki Ermenistan ve ortada iki yumruk arasında kalmış bir Kürdistan, bunu kim kabul eder? Bu da gösteriyor ki; siz bizi ortadan kaldırmak için gizlice uçuruma sürüklemek istiyorsunuz. Biz bu kararı kabul etmiyoruz." diye bağırması, bundan sonra mücadele daha da şiddetlenmiştir. Ermeniler, İngilizler ve bazı Kürtler, Ali Rıza ve adamlarının cemiyetten ihracını istemiş, bilhassa Tevfik Cemil, Ali Rıza ve adamlarını hainlikle suçlamıştır. Bu tartışmaların neticesinde, Ali Rıza ve adamları Hoybun'dan ayrılmışlardır. Bkz., Z. Yıldız, a.g.e., s. 220

¹⁸ Bkz., I. Muhalifler II. Hoybun Nizamnamesi, s. 3-9

¹⁹ Antlaşma maddeleri hakkında bkz., R. Alakom, a.g.m., s. 60-61

²⁰ Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, (Çev: Bülent Peker, Leyla Keskiner, v.d.) İstanbul 1992, s. 147

²¹ H. Göktaş, a.g.e., s. 92. Hoybun Cemiyeti'nin kuruluşunda da önemli rol oynayan, Şeyh Sait isyanı sırasında Türkiye'den kaçarak Suriye, İran ve Irak'a sığınan Kürt ileri gelenleri, Kürt Teali Cemiyeti ile Kürt Millet Fırkası mensuplarıydı. Bu teşkilatlar İngiltere'nin

aldığında bazı ıslahatlar yaparak bölgede sükuneti sağlamaya çalışmış, bilhassa Suriye'den gelen ayrılıkçı grupların sızmalarını önleyerek tedbir almaya çalışmıştır²². Ancak bu önlemler isyan hazırlıklarını önlemeye yetmemiş, hükümetin bölgeye gönderdiği komutanları da safına çekmeyi başaran Hoybun Cemiyeti, adeta bağımsız bir teşekkül gibi davranarak vali, kaymakam, komutan gibi atamalar yaparak, 16 Mayıs 1926'da, Ağrı'da çıkan isyanın Cumhuriyet döneminin en uzun süren isyanlarından birisi olmasında önemli bir rol oynamıştır²³. Bu isyan sırasında cemiyetin ayrılıkçı faaliyetlerini Dersim'e kadar yayması²⁴, bölgede ne kadar etkili olduğunu gösterir. Ancak 16 Haziran 1926 ve 10 Eylül 1927 bölgeye asker sevk edilmesi neticesinde, isyancılar İran'a sığınmış ve ayaklanma geçici olarak kontrol altına alınmıştır²⁵.

Ağrı isyanı devam ederken 1928'de, Halep'te toplanan Hoybun Cemiyeti üyeleri, bir nizamname ve milli istekler bildirisi yayımlayarak hedeflerini kamuoyuna açıkça ilan etmişlerdi. Bu nizamnameden anlaşıldığı kadarı ile, cemiyetin temel hedefi, Türkiye hudutları içinde bulunan Kürtlerin bağımsızlığa kavuşmasıdır. Hoybun Örgüt'ünün Türkiye yönelik propagandasının en önemli unsuru ise, Kürt istiklal hareketine karşı Türklerin mezalim ve cinayet yaptıklarını dünyaya ve Türkiye yanlısı Kürt ahaliye kabul ettirmektir²⁶.

1928 toplantısı hakkında Dahiliye Vekaleti'nin başbakanlığa yazdığı bir rapordan anlaşıldığı kadarı ile, Hoybun Cemiyeti, Nasturi, Yezidi ve Çerkezlerle de işbirliği yaparak onları Türkiye Cumhuriyeti aleyhindeki faaliyetlerine ortak etme kararı almış, bu amaçla, yukarıda bahsi geçen gruplardan her birine özerk bölgeler verme taahhüdünde bulunmuştu. Aynı şekilde İran'la da ilişkilerin geliştirilmesi kararı alınmıştı²⁷.

organizatörlüğünde, Ermeni Taşnak Komitesi üyeleri kullanılarak bir araya getirilmişlerdi. Zira, Kürt çoğunluğunun Türklerden ayrılmak istememesi sebebiyle Türkiye'de Kürtlerin yapacakları isyanlarda başarılı olamayacaklarını İngiltere biliyordu. Bu nedenle İngiltere Ermenilerin önderliği ile bazı Kürt aşiretlerini kullanma yoluna gitmişti. Bkz., A. Toplu, *a.g.e.*, s. 370

²² M. Ş. Fırat., *a.g.e.*, s. 198

²³ Ankara Hükümeti bölgedeki karışıklıkları önlemek maksadı ile Yüzbaşı İhsan Nuri komutasında bir ekip göndererek kontrol sağlamaya çalışmıştır. Ancak Hoybun Cemiyeti İhsan Nuri'nin Ağrı'ya ulaştığını haber alınca onu "Ağrı Askeri Delegeşi ve Milli Hareketin Genel Kumandanı" olarak atayarak saflarına çekmiş, hükümetin bu planını suya düşürmüştür. Diğer taraftan Celali aşireti reisi İbrahim Heski'yi pašalık rütbesiyle Ağrı'ya vali tayin ederken; Vilayet Jandarma Komutanlığı'na Temir Ağa'yı, Korhan Kaymakamlığına Molla Hüseyin Efendi'yi, Kohan Kaymakamlığına Omerin Ağa'yı, Ortılı Nahiyesi Müdürlüğüne Hasan Efendi'yi ve Kori Nahiyesi Müdürlüğüne de Musa Bekirli Ağa'yı getirmiştir. Bkz, H. Göktaş, *a.g.e.*, s. 92-95

²⁴ Bkz., Suat Akgül, *Dersim İsyanları ve Seyit Rıza*, Ankara 2001, s. 40

²⁵ 1926'daki askerî hareket ve sonuçları için bkz., Faik Bulut, *Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları*. İstanbul 1991, s. 79-84; 1927 hareketi için bkz., H. Göktaş, *a.g.e.*, s. 94

²⁶ 1928 kongresinde alınan kararlar ve Hoybun cemiyetinin iç yapısıyla ilgili düzenlemeler hakkında geniş bilgi için bkz., *I. Muhalifler II. Hoybun Nizamnamesi*, s. 13-18

²⁷ Y. Sarnay, *a.g.m.*, s. 216. Türkiye Cumhuriyeti'nin İran'la ilişkilerini geliştirmek niyeti, Atatürk'ün Tahran Büyükelçiliğine atadığı Hüsvrev Gerede ile yaptığı konuşmadan

Hoybun Cemiyeti'nin 1928 toplantısında hedef ve amaçları yukarıda bahsedildiği üzere kamuoyuna açıklanmakla birlikte, 4 Eylül 1930'da başlayan büyük hareket neticesinde Ağrı ve çevresindeki isyancılar kontrol altına alınmış, böylece ayaklanma bastırılmıştı²⁸. Ağrı isyanının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, cemiyetin amaçları büyük ölçüde kesintiye uğramış, cemiyet bu tarihten sonra da Türkiye'ye yönelik faaliyetlerine devam etse bile²⁹, eski güç ve etkisini yitirerek bir dış tehdit olmaktan çıkmıştır.

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Ermeniler, Bağımsız Ermenistan kurma amacına ulaşmak için, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürt aşiretleri ile işbirliği yapmak istemişlerdir. 1927'de Hoybun Cemiyeti'nin kurulması ile fiiliyata geçen bu düşünce, Ağrı isyanının bastırılması ile birlikte başarıya ulaşmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'ni parçalamaya yönelik faaliyetler bu tarihten sonra da devam etmiştir.

anlaşılmaktadır: “Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ricali, mazinin manasız kör dövüşlerini bilir, onu hiçbir sebep ve suretle asla tekrar etmek istemez. Bugünkü Türk Cumhuriyeti müdürleri, bilakis hem ırk olduğuna bilhassa yeni tarihi vesikalarla kani olduğu İranlıların muntazam, mazbut, kuvvetli bir devlet olmasını temenni eder. Bugün İran devletinin başında bulunan Rıza Han Hz.nin bu hakikati bilenlerin başında bulunduğu kaniim, müşterek hudutlar üzerine tezahür eden hadiseler beni Rıza Han hakkında asla şüpheye düşürecek mahiyette değildir.” Bkz., Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I, İran, Ağustos 1930-Haziran 1934*, ? 1952, s. 16

²⁸ F. Bulut, *a.g.e.*, s. 187-193; H. Göktaş, *a.g.e.*, s. 96-97

²⁹ 15 Eylül 1937 tarihinde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya imzasıyla ve “çok acele” kaydıyla Riyaset-i Cumhur Umumi Katıplığı'ne gönderilen yazıda, Irak'ın Zaho kazasından Türkiye'ye çok miktarda silah ve cephaneye geçirildiği ve bunların Kürt Hoybun Cemiyeti adına Ermeni Taşnak Cemiyeti tarafından Kamışlı'daki Ermeni ve Kürtlerin yardımlarıyla tedarik edildiği ifade edilmekteydi. [Bkz., A. Süslü, *a.g.m.*, s. 244.] Diğer taraftan, Suriye'de yoğunlaşan kültürel faaliyetler çerçevesinde, siyasi Kürtçülüğe zemin hazırlamak maksadı ile, Şam'da, 1932 yılından 1943'e kadar, Celadet Ali Bedirhan ve Kamuran Bedirhan tarafından, Hoybun Cemiyeti'nin yayın organı olarak on beş günde bir Kürtçe ve Fransızca dillerinde Hawar isimli bir dergi çıkarılmıştı. Bkz., Y. Sarıay, *a.g.m.*, s. 230

KAYNAKÇA

- AÇIKSES, Erdal, "Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, Ankara 2003, s. 3-13
- AKGÜL, Suat, *Dersim İsyanları ve Seyit Rıza*. Ankara 2001
- ALAKOM, Rohat, "Hoybun Cemiyeti Üzerine Notlar", *Toplumsal Tarih*, S. 59 (Kasım 1998)
- ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu*, (Çev. İdil Eser), İstanbul 2001
- BRUINNESSEN, Martin Van. *Kürdistan Üzerine Yazılar*, (Çev: Bülent Peker, Leyla Keskiner, v.d.), İstanbul 1992
- Bulut, Faik, *Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları*, İstanbul 1991
- CÖHCE, Salim, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol", *I. Milletler Arası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu (Elazığ, 27-28-29 Mart 2000) Bildiriler*. Elazığ 2000, s. 511-525
- CÖHCE, Salim, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, c. I., s. 269-292
- DOĞANAY, Rahmi, "Cumhuriyet Dönemi İsyanlarının Mahiyeti", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Elazığ 17-19 Ekim 2001) Bildiriler*, Elazığ 2002, s. 253-262
- EDMONS, C. J., *Kurds Turks and Arabs*, London 1957
- FIRAT, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara 1983
- GEREDE, Hüsrev, *Siyasi Hauralarım I, İran, Ağustos 1930-Haziran 1934, ? 1952*
- GÖKTAŞ, Hıdır, *Kürtler İsyan-Tenkil*, İstanbul 1991
- I. Muhalifler II. Hoybun Nizamnamesi.*
- İLDENİZ, Hüseyin, "Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmaların Dış Destek ve Bağlantıları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri (İstanbul 23-25 Ekim 1995) Bildirileri*, c. I, Ankara 1996, s. 640-649
- KALAFAT, Yaşar, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı*, Ankara 1992
- KİRİŞÇİ, Kemal – WINROW, Gareth M. *Kürt Sorunu*, İstanbul 1997
- ÖKE, M. Kemal, *İngiliz Ajanı Binbaşı E. W. C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)*, İstanbul 1989
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991
- SARINAY, Yusuf, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XIV, S. 40 (Mart 1998), s. 207-244
- SÜSLÜ, Azmi, "Rum-Ermeni-Hoybun İşbirliği ve Anadolu'daki Toplu Mezarlar", *Bellekten*, c. LVII, S. 218, Nisan 1993, s. 241-264
- TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I., İstanbul 1991
- TOPLU, Abdülhadi, *Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar-Ayaklanmalar*. Ankara 1996

TÜRKMEN, Zekeriya, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları", *Yedinci Askeri Tarih Semineri (İstanbul 25-27 Ekim 1999) Bildirileri*, C. II. Ankara 2000, s. 239-268

YALÇIN, Ayhan, *Türk-Ermeni Meselesinin İçyüzü*, İstanbul 1975

Yerasimos, Stefanos, Ahmed. Feroz v.d., *Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler*, İzmir 2001

Yıldız, Zekeriya, *Kürt Gerçeği, Olaylar Oyunlar Çözümler*, İstanbul 1992